

תשובות רבינו אלעזר מזורמייזא ה'רוקח'

שיר מחורז
בהנהגת התשובה ודרכיה,
מנוקד, מפורש ומבואר
בתוספת מבוא, עיונים ובירורים ומפתחות

יוצא לאור לראשונה ע"פ כתב־יד
בעזר החונן לאדם דעת
על־ידי
יעקב ישראל
בן הרב שמואל דב
סטל

פה ירושלים תובב"א
בשנת תשעד לפ"ק

תוכן העניינים

פתח דבר

מבוא

פרק א: תורת התשובה של חסידי אשכנז 6-3

1. ארבעת חלקי התשובה 3 | 2. הוידוי לפני החכם 4 | 3. מטרת כתיבתם של חיבורי התשובה 5

פרק ב: חיבורי התשובה המרכזיים 10-6

1. חיבורי ר' שמואל החסיד ור' יהודה בנו 7 | 2. חיבוריו של ה'רוקח' 9

פרק ג: שיר ה'תשובות' ומחברו 17-10

1. שיר ה'תשובות' 10 | 2. מחברו 14 | 3. הייחוס המוטעה לר' יהודה החסיד 16

פרק ד: תוכנו ומקומו של שיר ה'תשובות' 36-17

1. הקף השיר 17 | 2. דרכי שירה וחריזה 18 | 3. תוכנו ויחסו לסדרי התשובה האחרים של ה'רוקח' 21

4. מוקדם ומאוחר בחיבורי התשובה של ה'רוקח' 25 | 5. מקומו בשירת ה'רוקח' 26 | 6. מקומו

בעולמה הפייטני של אשכנז וצרפת 29 | 7. תפוצתו 32

פרק ה: דרך ההדרה 37-36

שיר ה'תשובות' וביאורו

א. תשובה לרואה בנשים ג-ו

ב. תשובה לבא על הזונה ז-ט

ג. תשובה לבא על הזונה י-יא

ד. תשובה לבא על הנידה יב-יז

ה. תשובה לרוצח יח-כא

ו. תשובה לחושד בכשירים והמבזה את המועדות כב-כג

ז. תשובה למעיד שקר ולדובר שקר ולחנף כד-כה

ח. תשובה למקלה אביו ואמו כו-כח

ט. תשובה לפוסק צדקה ואינו נותן כט

י. תשובה לשותה יין נסך ל-לג

יא. תשובה לאוכל חזיר או לעובר [על לאו] לד-לה

יב. תשובה לעובר על נדרו לו-לז

יג. תשובה למלעיג על המצות או על דברי חכמים לח-לט

יד. תשובה לעובד עבודה זרה מ-נח

טו. תשובה למבייש את חברו נט-סז

עיונים ובירורים בשיר ה'תשובות' עא-קלה

מילואים למבוא

מאמר א: דברי הרב ודברי התלמיד: עניינים שנחלקו בהם ה'רוקח' ורבו ר' יהודה החסיד

קלט-קמט

1. אי־חתימת שם המהרש"א על יצירתו קלט | 2. פתיחת פיוט שלא בשם קודש קמא | 3. זהות שמו ושם חמיו קמז | 4. "לא יקרא איש מזרעו את בנו 'יהודה' ולא 'שמואל'" קמו | 5. הידע ה'רוקח' לכל קפידות רבו? קמז | 6. כתיבת הסודות קמז | 7. סיכום קמט

מאמר ב: ויהי 'טעמים מרבינו יהודה חסיד' כחלק מפירוש ה'רוקח' לתפילות קנ-קנב

מאמר ג: קונטרס 'תשובות' רבינו יהודה החסיד: יחסו לחיבור המקורי, הקפו, תפוצתו ויחסו

ל'סדר התשובה' של ה'רוקח' קנג-קעט

פרק א: תיאור כללי קנג

פרק ב: יחס המהדורה הנדפסת לקונטרס ה'תשובות' המקורי קנג-קנו

פרק ג: קונטרס ה'תשובות' לחסיד ו'סדר התשובה' לתלמידו קנו-קס

1. ליקוטי הלכות ומנהגים, כת"י אוקספורד-בודלי 784 קנז | 2. מהרי"ל קנט

פרק ד: קדמות הייחוס המוטעה קס-קעב

1. ר' שמשון בר' צדוק, בעל 'ספר תשבץ' קסא | 2. בעל השמועה שהביא הרא"ש קסה | 3. ר'

משה בר' אלעזר הכהן בעל 'ספר המשכיל' קסו | 4. ר' מרדכי בר' הלל, ה'מרדכי' קסט

פרק ה: בדורות מאוחרים קעב-קעח

1. ר' אליהו קפשאלי ו'שערי תשובה' לר' יהודה החסיד קעב | 2. מ'סדר התשובה' ל'ספר

חסידי' קעז

פרק ו: סיכום קעח-קעט

רשימת המקורות וקיצוריהם קפא-קצ

מפתחות

עניינים קצג-רג

אישים רג-רד

ספרים רה-רז

שירים ופיוטים רז-רח

ביטויים ולשונות רח

פרק א: תורת התשובה של חסידי אשכנז¹

1. ארבעת חלקי התשובה

חסידי אשכנז שאפו לקיים את רצון הבורא ברמה הגבוהה ביותר, הרבה מעבר לחובות הבסיסיות שמחייבת שורת ההלכה. הם דרשו מעצמם אורח חיים מוסרי בתכלית, הן בכל הנוגע לבין האדם וחבירו והן בדברים הנוגעים בין אדם לקונו. אין פלא אפוא, שעניינה של התשובה תפסה מקום נכבד במשנתם הדתית-מוסרית, בבחינת 'סור מרע' תחילה ולאחר מכן 'עשה טוב'. כך אנו מוצאים לשלושת האישים המרכזיים בחסידות אשכנז שהקדישו חיבורים מיוחדים לתורת התשובה, לפי תפיסתם הייחודית: רבינו שמואל החסיד, בנו רבינו יהודה החסיד, ותלמידו של האחרון - רבינו אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, הידוע יותר בכינוי 'הרוקח'.

דרך התשובה לשיטת חסידי אשכנז עומדת על 'ארבעה גדרים':

ארבעה שמות תשובה: תשובת הבאה, תשובת הכתוב, תשובת הגדר, תשובת המשקל.

תשובת הבאה, פירושה, שאם העבירה הזאת באה לידו, שימנע עצמו מלעשותה עוד.

תשובת הכתוב - שיחמיר עליו ויעשה בעצמו דין, כאשר כתוב בתורה.

תשובת הגדר, פירושה, שיגדור עצמו מכל דברים שמביאים לידי עבירה זו שחטא בה.

תשובת המשקל - [כנגד] הנאת עבירה יעשה לעצמו צער (ספר חסידים, מ"ו, סי' לו, עמ' 39).

בסדרי התשובה של חסידי אשכנז אין עיסוק רחב ב'תשובת הבאה'. תשובה זו תלויה במצב בלתי יוזם ולא-רצוני שהשב עלול למצוא בו את עצמו, ואין אפוא סיבה לעסוק בה בפרוטרוט, פרט לאזהרתו, כי בשעה שמזדמנת לידו אותה עבירה - עליו להשמר ולא לשוב ולהכשל בה.

עיסוקם המרכזי של חיבורי התשובה החסידיים הינו ב'תשובת הגדר' וב'תשובת המשקל', ובמיוחד בזו האחרונה, הקרובה ל'תשובת הכתוב' (שהבחנה בין השתיים אינה חדה, ובשתייהן באים סיגופים גופניים קשים²). לשם כך באים בחיבורי התשובה החסידיים רשימות חטאים שונים, קלים וחמורים, ועל כל חטא וחטא נרשם בפירוט מספר התעניות ומיני סיגופים אחרים שיש לחטא לנהוג בהם כ'תשובת המשקל', ואף צויין מאלו עניינים יש לשב להרחיק את עצמו, בשביל 'שיגדור עצמו מכל דברים שמביאים לידי עבירה זו שחטא בה'.

1 על תורת התשובה החסידית-אשכנזית וספרותה נכתבו מחקרים רבים, מהם יש לציין את מחקריו של פרופ' ישראל (איבן) מרקוס, שחלקם יוזכרו בהערות הבאות. לספרות נוספת ועדכנית בעניין, ראה: קוזמה, פרקטיקת התשובה, א, עמ' 422-453.

2 וראה את הסברו המעניין של אלבוים, תשובת הלב, עמ' 14-15.

2. הוידוי לפני החכם

אמנם, לדעת החכמים הראשונים בקרב חסידי אשכנז, השלב הראשוני של תהליך התשובה הוא הוידוי לפני חכם. החוטא בא לפני החכם – המכונה גם 'המורה' – מתוודה לפניו, ומקבל ממנו את סדר תשובתו, לפי חומרת חטאו. מטרת הוידוי לפני 'המורה' היא בשביל שיסדר עבורו את דרך תשובתו אך גם כדי שבכך יתבייש החוטא ויתבזה על חטאיו; ש"יש לכם לבייש עצמיכם ולהתוודות על עוונותיכם כדי שתהיה לכם כפרה שלימה"³. בחיבורי התשובה של ר' שמואל החסיד ור' יהודה בנו קיימות התייחסויות רבות לאותו 'מורה', הנה שתיים מהן:

א. והמורה ישאל לו תחילה, אם מתחרט. אם יאמר: 'כן'. אם בעוון אישה הוא, יאמר לו [המורה] תחילה: 'אם מתחרט אתה, יש לך להרחיק מאותה אשה מלראותה ומלדבר עמה שנה אחת; אם תעשה זה, ותעמוד בזה, אז אתן לך דברים להסיר עוונך'... ואם יאמר לו [החוטא למורה]: 'תן לי כפרות אחרות, וזה לא אוכל לעשות' – אין נזקקין לו, שאין תשובה אלא בשב ממעשיו ועושה סייג (ספר חסידים, מ"ו, סי' מג, עמ' 41).

ב. מי שבוועל ארמאית או שפחה. אם בעל אפילו פעם אחת, יצום שלושה ימים, לילה ויום רצופים, שלא יאכל לא ביום ולא בלילה. כן יעשה שלוש שנים... לך, אם בא לפני חכם ושואל, היאך יש לו לעשות תשובה שיתכפר לו, יש לו להורות לו, שיצום שלושה ימים ושלושה לילות רצופים (שם, סי' יט, עמ' 24)⁴.

מסתבר היו חוטאים שנתחלחלו מהחובה לגלות לחכם את חטאיהם הצפונים בלבם, ותרעומתם כלפי חובה זו עולה מבין השיטין של הקטע הבא:

...אבל מה שאמרו: חציף עליה איניש דמפרש חטאיה, שמגיד לכל חטאיו. אבל אם מגיד לחכם אחד את כל עוונותיו, כדי שיורה לו מה לעשות והיאך יעשה תשובה – מותר. אך יאמר לו מה שעשה: כך וכך עשיתי. כדי שיורה לו באיזה דרך לעשות תשובה (ספר חסידים, מ"ו, סי' עב, עמ' 50-51).

הכותב מתעמת כאן עם הטענה, שההוראה להתוודות לפני חכם נוגדת את קביעתם של חכמים 'חציף עלי מאן דמפרש חטאיה' (ברכות לד ע"ב), שכנראה עלתה בפי אי אלו חוטאים שהעדיפו שלא לגלות את חטאיהם לבשר ודם. בעל 'ספר חסידים' אינו מסכים כי דברי החכמים סותרים לחובת הוידוי לפני 'המורה'. הוא מסיעם לאופן בו החוטא 'מגיד לכל

3 דרשות לימי התשובה, סי' כד, עמ' יז-יח.

4 סימן זה הוא מתורתו של ר' שמואל החסיד, ראה להלן, פרק ב סעיף 1. עוד בנוגע להתוודות לפני המורה, ראה: דרשות לימי התשובה, סי' לד, עמ' כג-כו והערה 130; וראה גם: I.A. Agus, 'The Use of the Term Hakham by the Author of the Sefer Hassidim, and Its Historical Implications', *JQR*, 61 (1970), pp. 54-62.

[את] חטאיו', בעוד שמעשה ההתוודות 'לחכם אחד את כל עוונותיו, כדי שיורה לו היאך יעשה תשובה' - מותרת בהחלט ואף ראוייה ונכונה.

3. מטרת כתיבתם של חיבורי התשובה

נראה אפוא, שר' שמואל החסיד ובנו ר' יהודה העלו על הכתב את תיקוני התשובה החסידיים כחלק מכתביבתם המוסרית-דתית, ואין לראות בכתיבותיהם ספרות הדרכה לבעל תשובה החפץ לשוב לבוראו בכוחות עצמו ובלא לפרט את חטאיו לפני החכם. אולם ר' אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח', תלמידו של ר' יהודה החסיד, היה ער למצוקת החוטאים הנרתעים מלשוב בתשובה מפני בושות הווידוי באוזני 'המורה', ולפיכך יצא והעלה על הכתב את תיקוני התשובה באופן מפורט וסדור, כדי שהחוטא יוכל לפלס דרכו לתשובה בכוחות עצמו. ובמיוחד הקפיד ה'רוקח' להשמיט את חובת הווידוי לפני 'המורה' מכל סדרי התשובה שיסד.

הסיוע לאותם חוטאים הבושים לספר חטאיהם לפני החכם מופיע כסיבה המרכזית לכתיבת חיבורי התשובה שמיסודו של ה'רוקח'. בראש אחד מהם נאמר:

בעוונותינו שרבנו, הרבה מבני עמינו חוטאים עבירות חמורות, כגון, חייבי כריתות וחייבי מיתות בין דין וחייבי מלקות, ומיעוט דמיעוטא השבים ונותנין אל לבם שהעולם הזה הפוך ועובר כצל שאין בו ממש. ובברור, הרבה בני אדם שפשעו ואחר כך נתחרטו ודואגים על חטאתם, וברצון היו שבים, אלא שבושים וחפריים לבאר ולפרש חטאם לגדול מהם, והם אומרים, דחציף איניש דפריש חטאיה. על כן הרבה מונעים מלשוב. לכן כל אדם החרד על דבר קונו / ישוב מעונו / בעוד יִשְׁנֶה, ויראה ויבין וידע / על כל דבר פשע, בזה הקונטרס, ויעשה ככל הכתוב בתוכו, וישוב על כל דבר ודבר לפי עניינו / אולי ישוב השם מחרונו / ויכפר לו על זדונו, וינצל מרדת שחת / ויושע בשובה ונחת (סדר התשובה, עמ' ה-1).

כיוצא בכך נאמר בחיבור תשובה אחר מיסודו של ה'רוקח':

יש אדם שתוקפו יצרו לחטוא, וחטא ליוצרו, ובוש לבוא לפני חכם להורות לו מה יעשה [על] עבירה שבידו, ובמה יתכפר לו. על כן, כל אדם אשר נשאו לבו לעשות תשובה שלימה מחטאו אשר חטא, יעיין ביסוד הזה וימצא תשובה וכפרה כפי אשר חטא, ולא יצטרך לבייש את עצמו לבוא לפני חכם להורות לו מה יעשה (הלכות תשובה, מהדורה ב) ⁵.

ה'רוקח' ביטל את תקנתם של ראשונים – רבו, ר' יהודה החסיד ואביו, ר' שמואל החסיד –

5 הובא אצל: מרקוס, חיבורי התשובה, עמ' 372. מהדורה זו נדפסה לאחרונה ע"י קוזמה, פרקטיקת התשובה, ב, עמ' 11 ואילך, והמובאה הנזכרת נדפסה שם, עמ' 11.

שקבעו את ההתוודות לפני החכם כחלק מהותי מתהליך התשובה⁶. אפשר כי בזמן קודמיו לא היו כה הרבה אנשים שנמנעו מן התשובה מפאת בושת הווידוי, אך בדורו של ה'רוקח' - 'הרבה בני אדם... בושים וחפרים לבאר ולפרש חטאם לגדול מהם', ומציאות זו הביאתו לוותר על חובת הווידוי לפני 'המורה'⁷. אולם כמשקל נגד לביטול חובת הווידוי המביאה לידי בושת המכפרת על החטא, הוסיף ה'רוקח' על השב תעניות וסיגופים, הרבה יותר מדרישת קודמיו, וזאת על מנת למלא את הקסר שנגרם מביטול ההתוודות לפני החכם⁸.

פרק ב: חיבורי התשובה המרכזיים

המטרות השונות שעמדו לנגד כותבי חיבורי התשובה החסידיים-אשכנזיים הביאו גם להבדלים תוכניים בין החיבורים. חסידי אשכנז לא הכירו את דרכי חשיבה המבוססות על תורת ההגיון היוונית, אשר הטביעו את חותמן על הספרות הפילוסופית-היהודית. הקטעים המעטים מן הספרות הפילוסופית שהגיעו אל חסידי אשכנז לא הספיקו בעיצוב דרכי חשיבה וכתובה שיטתיות ומסודרות, וכתוצאה מכך רוב כתבי החסידים נושאים אופי דרשני, עוברים מעניין לעניין במהירות רבה, אינם נתונים בסדר עקבי של מוקדם ומאוחר, ורבות בהן החזרות

6 בהקשר לכך חשוב לציין, כי אע"פ שה'רוקח' נחשב כתלמידו של ר' יהודה החסיד, הוא לא קיבל את כל הוראות רבו. ראה: מילואים למבוא, מאמר א.

7 ראה גם: מרקוס, חסידות וחברה, עמ' 109-134. ייתכן גם, שרצונו של ה'רוקח' להפיץ את תורת התשובה החסידית בקרב קהלים רחבים, שלא נמנו על הקבוצה המצומצמת של חסידי אשכנז, הביא אותו להקל בדרישת הווידוי לפני 'המורה'. אך חכמי הדורות הקודמים לא כיוונו את כתיבותיהם לקהל הרחב אלא אך לחוג הקטן של החסידים, והם לא חששו כליכך מן הבושת, שכן: "למה נקרא 'חסיד'? על שם 'והחסידה' (דברים יד יח), תרגומו: 'חוורתא'... לפי שמביישין ומלבינין פניו, והוא כחרש לא ישמע וכאלם לא יפתח פיו, לא יבייש פני אדם..." (ספר חסידים, מ"ו, סי' תתקעה, עמ' 240-241); וכן: "עיקר חוזה החסידות, שאע"פ שמתלוצצין בו - אין מניח חסידותו וכוונתו לשמים" (שם, סי' תתקעה, עמ' 241).

לכך שר' שמואל החסיד ובנו ר' יהודה כיוונו את כתיבותיהם לחוג המצומצם של החסידים ולא לקהל הרחב, ראה, לדוגמא, את הודעת ר' שמואל בפתחתו ל'ספר היראה': "ליראי השם ולחושבי שמו אכתוב זה ספר וזכרון לפניכם" (ספר חסידים, מ"ו, ר"ס א, עמ' 1). ועל תהליך הפצת תורת החסידות בקרב הקהל הרחב, שהתגברה בעיקר בזמנו של ה'רוקח' שהיה מראשי מפיצי תורתה, ראה: דן, עיונים בספרות, עמ' 73-74; הנ"ל, תולדות תורת הסוד, עמ' 150-154; ד' אברמס, 'כתיבת הסוד באשכנז והמעבר לספרד', מחניים, 6 (תשנ"ד), עמ' 100-101. ועל הסיבות שהביאו את ה'רוקח' לעסוק בכך, ראה: ד' אברמס, 'השכינה המתפללת לפני הקב"ה: מקור חדש לתפיסה תיאוסופית אצל חסידי אשכנז ותפיסתם לגבי מסירת הסודות', תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 522-525, ובספרות הרשומה שם, עמ' 523 הערה 64.

8 ראה: מרקוס, חסידות וחברה, עמ' 125-126; הנ"ל, חיבורי התשובה, עמ' 372.

[ח] תשובה למקלה אביו ואמו

אִישׁ אָב וְאִם כְּבֵד / לְבָדָּהּ אֶל נָא תִכְבֵּד.
עַל כְּבוֹדָם לֹא תִהְדּוֹף / זְכוֹר מֵהֶם אֶל תִּהְדּוֹף.
וְאִפְּלוּ אִם מְקַלְלוּ / יַחֲרִישׁ, בְּטוֹב מְקַבְּלוּ.
אִם אָב וְאִם הוּא צִיעֵר / בָּא בְּתוֹפֶתָה סוֹעֵר.

[ח] כותרת: **למקלה אביו ואמו:** ע"פ דברים כז טז: 'אָרוּר מְקַלָּה אָבִיו וְאִמּוֹ'. 126 **איש אב ואם כבד:** ע"פ שמות כ יב ('כִּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ') בשילוב ויקרא יט ג ('אִישׁ אֱמוֹ וְאָבִיו תִּירָאוּ'). **לִבָּךְ אֵל נָא תִכְבֵּד:** המשורר פונה אל הבן: אל יכבד לבך בטורח הכיבוד, אלא תכבדם בשמחה וברצון. השווה קידושין לא סע"א-רע"ב (המוסגר מפירוש רש"י): "יש מאכיל לאביו פסיוני - וטורדו מן העולם [שנענש עליו, שמראה לו צרות עין על סעודתו]". ובפירוש רש"י: "ובגמרת ירושלמי (פאה, א א) גרס: מעשה באחד שהיה מאכיל לאביו פסיוני. פעם אחת אמר לו אביו: מאין לך כל אלה? אמר לו: סבא! מה איכפת לך? טחון ואכול. כלומר, לעוס ואכול. הראהו שקשה לו". 127 **על כבודם לא תהדוף / זכור מהם אל תהדוף:** ההופעה הכפולה של 'תהדוף' בשתי צלעות הטור מחשידה שאת מהן טעות, שהרי בכל השיר אין מילה החוזרת פעמיים כחרוז. ושמה לתקן את הצלעית הראשונה: 'על כְּבוֹדָם תִּירָדוּף', בהשמטת 'לא'. אך נראה יותר לקיים מילה זו ולתקן: 'על כְּבוֹדָם לֹא תִגְדּוּף', כלומר: משום כבודם הזהר שלא לגדפם ולקללם. והוראה זו מתאימה לתוכן הסימן הנוכחי שהוא 'תשובה למקלה אביו ואמו'. **זכור מהם אל תהדוף:** כלומר: זכור לכבד את הורייך ולא להדוף ולסלק מצווה זו. ושמה הוא רומז כאן ל'אִישׁ אֱמוֹ וְאָבִיו תִּירָאוּ וְאֶת שְׁבִתֹתַי תִּשְׁמְרוּ' (ויקרא יט ג), והפירוש יהיה: את מצוות 'זכור', כלומר 'זְכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ' (שמות כ ח), אל תהדוף מפני ציוויים של הורייך. ראה יבמות ה סע"ב: "יכול יהא כיבוד אב ואם דוחה שבת? תלמוד לומר: 'אִישׁ אֱמוֹ וְאָבִיו תִּירָאוּ וְאֶת שְׁבִתֹתַי תִּשְׁמְרוּ' - כולכם חייבים בכבודי" (תודתי לפרופ' ש' אליצור על ביאור הטור). 128 **יחריש:** ישתוק. **בטוב מקבלו:** אולי צ"ל: 'בְּטוֹב יִקְבְּלוּ'. וכל הטור ע"פ קידושין לא סע"א: "פעם אחת היה [דמא בן נתינה] לבוש סירקון של זהב והיה יושב בין גדולי רומי, ובאתה אמו וקרעתו ממנו, וטפחה לו על ראשו וירקה לו בפניו, ולא הכלימה". ובנוסח אחר בירושלמי, פאה, א א: "שאלו את ר' אלעזר: עד היכן כיבוד אב ואם? אמר להם: ולי אתם שואלין? לכו ושאלו את דמה בן נתינה! דמה בן נתינה ראש פטרבולי היה. פעם אחת היתה אמו מסטרתו בפני כל בולי שלו, ונפל קורדקן שלה מידה, והושיט לה, שלא תצטער". ועי' קידושין לא ע"ב, שאמרו לר' טרפון שהשתבח על שמכבד את אמו: "כלום זרקה ארנקי בפניך לים ולא הכלמתה?". 129 **בא בתופתה סוער:** כלומר: יבוא בגיהנם הסוער. ע"פ ישעיה ל לג: 'כִּי עָרוֹץ מֵאֲתָמוֹל תִּפְתָּהּ, והוא הגיהנם. ראה: עירובין יט ע"א; בר"ר, ד ו, ועוד. ולשון 'סוער' הוא ע"פ ירמיה כג יט: 'הִנֵּה סַעֲרַת יְיָ חֲמָה יִצְאָה, וְסַעֲרַת מִתְחַלֵּל, עַל רֹאשׁ רְשָׁעִים יִחוּל', והוא מפורענותם של הרשעים בגיהנם, ראה: חגיגה יג סע"ב.

130 לֶכֶן רַב חִיבוּטוֹ / וּמִלֶּאךְ מִכָּה בְּשֶׁרְבִיטוֹ,
וְשֵׁם הַמִּלֶּאךְ קוּשִׁיא'ל / עָשָׂה תוֹעֵבוֹת הָאֵל,
כִּי עִם גַּס אִיוֹם / מִכָּה שְׂבַע בְּיוֹם
וּשְׁלוֹשָׁה בְּלֵילָה.

עָשׂוּ כִּיבַד הוֹרְתוֹ / לֶכֶן נִמְשְׁכָה מַלְכוּתוֹ.
135 ר' טֶרְפוֹן כִּיבַד הוֹרוֹ / הֵלֶךְ וְגִדֵּל עוֹשְׁרוֹ.
לִרְב אִם זְקִינָה / כְּשֶׁשָּׁמַע קוֹלָהּ ° אָמַר: 'שְׂכִינָה!'.
° 138b

130-133 לֶכֶן רַב חִיבוּטוֹ [...] וּשְׁלוֹשָׁה בְּלֵילָה: ע"פ מעשה ריב"ל, נו"ב, עמ' 27: "בית ראשון [של גיהנם]... כשבאים שם יורדי גיהנם... עומד מלאך, שמו קושיאל, ומכה כל אחד בשבט של אש ומשליכם לאש, עד שמסיים את כולם... וחוזרים הרשעים לקדמתם, ונראין כאילו לא נשרפו. וחוזרין ומכין אותם ושוּרְפִין נשמתם. וכך עושים בכל יום שבע פעמים, ובליילה - שלוש". למדרש זה נוסחאות שונות (עי' עיונים ובידורים, סעיף מו), אך לכולם, אבשלום בן דוד מצוי באותו מדור ואף הוא דינו ללקות (אלמלא זכות דוד אביו או אמירת 'נעשה ונשמע' המצילתו) בגלל שהוא 'זלזלית לאבא', כדבריו (מעשה ריב"ל, נו"ג, ס"ע רפד), כלומר: 'שמרדתי באבי' (מעשה ריב"ל, נו"ב, עמ' 27). ונראה בעקבות כך קובע רבינו את המצער לאביו ואמו במדור זה דווקא. 130 רַב חִיבוּטוֹ: רבות מכותיו, כמתואר בהמשך. וּמִלֶּאךְ מִכָּה בְּשֶׁרְבִיטוֹ: בשרביט של אש. ועל מלאך זה והכאותיו, עי' גם: עיונים ובידורים, לעיל סעיף לב. 131 קוּשִׁיא'ל: אינני יודע כיצד לנקד. עָשָׂה תוֹעֵבוֹת הָאֵל: חוזר אל החוטא, הנענש כמתואר מפני שעשה את התועבות הנזכרות, שציער את אביו ואמו. ושמא יש לפרש: 'תועבות האל', את המתועב לפני הקב"ה. והלשון ע"פ ויקרא יח יז. 132 כִּי עִם גַּס אִיוֹם: קריאת 'גס' אינה בטוחה, ושמא כתוב: 'כי עם גס איום'. אך לשתי הצעות הקריאה העניין לא מובן. ואולי צ"ל: 'כִּי עִם שְׂבַט אִיוֹם', והכוונה ל'שבט' האש עמו המלאך מכה את הרשעים בגיהנם (עי' לעיל, ביאור לטורים 130-133). אפשר גם לתקן: 'כִּי עָבַר גִּזְרֵי תִּי אִיוֹם' (כדוגמת הנחרז להלן, טור 224), אך להצעה זו הצלעית חורגת מהמשקל. 133 וּשְׁלוֹשָׁה בְּלֵילָה: כנראה צ"ל: 'ושלוש בלילה'. השווה לעיל, ביאור לטור 79. 134 כִּיבַד הוֹרְתוֹ: כיבד את אביו, את יצחק. לֶכֶן נִמְשְׁכָה מַלְכוּתוֹ: ראה דב"ר, מהדורת ליברמן, פרשת דברים, סי' כג, עמ' 24: "וכשהיה [עשו] משמש לאביו היה משמשו בכבוד, ולא שמש אדם את אבותיו וכבדן כשם שכבד עשו לאביו, שכשהיה נכנס לשמש את יצחק אביו היה לובש בגדים נאים ונכנס לשמשו בהם, לכך זכה למלכות". וכך בשיה"ש זוטא, א טו: "עשו שעשה עם אביו, אע"פ שלא היה צריך, שהיה יצחק עשיר, נתן לו הקב"ה המלכות בשכרו". 135 ר' טֶרְפוֹן כִּיבַד הוֹרוֹ / הֵלֶךְ וְגִדֵּל עוֹשְׁרוֹ: איני יודע מקורו; עי' עיונים ובידורים, סעיף מז. הוֹרוֹ: בכת"י: 'תורו', ואין לו מובן, ותקנתו ל'הורו'. 136 לִרְב: לאמורא רב. לִרְב אִם זְקִינָה / כְּשֶׁשָּׁמַע קוֹלָהּ אָמַר: שְׂכִינָה: בקידושין

אַקְבֵּלָהּ וּלְמַד / מִדְּמָה בֶּן נְתִינָה,
שְׂכִיבֵד הוֹרֵו / לִכֵּן פָּרָה אֲדוּמָה נּוֹלְדָה לוֹ בְּעֶדְרוֹ.
וְכָל הַמְכַבֵּד יִתְּנוּ לוֹ שְׂכָרוֹ / בְּגֵן עֵדֶן יִקְרוֹ.

לא ע"ב, אמרו כן על רב יוסף: "רב יוסף כי הוה שמע קל כרעא דאמיה, אמר: איקום מקמי שכינה דאתיא". וכנראה שיש לתקן כאן: 'לרב יוסף אִם זקניה', המסתבר גם ממשקל הצלעית. אמנם בקידושין שם ליתא 'אִם זקנה', רק על אישים אחרים ולא בהקשר לעניין כיבוד אִם, ראה: מגילה כז ע"ב (אמו של ר' זכאי); קידושין לא ע"ב (אמו של רב אסי). ונוסח התלמוד שלפנינו, בנוגע לשני הפרטים הנזכרים, מקויים בכל עדי הנוסח שבדקתי (ע"פ רשומי 'מאגר עדי הנוסח' שע"י המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן): כת"י אוקספורד, אופ' 248 (367); כת"י וטיקן 111; כת"י מינכן 95; תלמוד בבלי, וינציאה רפ. 137 **אקבלה ולמד**: משובש, וכנראה צ"ל: 'אַקְבֵּלָהּ וְאֶלְמְדָנָה'. כלומר: אקבל ואלמד על מעלת מצוות כיבוד אב ואם. 138-137 **מדמה בן נתינה** [...] **נולדה לו בעדרו**: ע"פ המסופר בקידושין לא ע"א; ירושלמי, פאה, א א. גם בסדר התשובה, עמ' מו, דורש ללמוד את מעלת כיבוד ההורים מדמה בן נתינה: "...וילמוד מדמה בן נתינה / ויזכה לרעות ביד שבעה ושמונה". 139 **יתנו לו שכרו** / **בגן עדן יקרו**: יתנו לו שכרו בעולם הזה ובעולם הבא, כדכתיב (דברים ה טז): "פַּיֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ... לְמַעַן יֵאָרִיכוֹ יְמֶיךָ וְלִמְעַן יֵיטֵב לָךְ עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר יִי אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ". ובקידושין לט ע"ב: "'למען ייטב לך' - לעולם שכולו טוב; 'ולמען יאריך ימך' - לעולם שכולו ארוך". ועי' משנה, פאה, א א, שכיבוד אם ואם הוא מכלל ה"דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא".

עמ' 152 הערה 41; א' קנרפוגל, 'על נוסחה ומקורה של תפילת אב הרחמים', ישורון, כז (תשעב), עמ' תתעג-תתעד.

[מו] טורים 130-133:

לְכֹן רַב חִיבּוּטוֹ / וּמִלְאָךְ מִכָּה בְּשִׁרְבִיטוֹ,
וְשֵׁם הַמִּלְאָךְ קוּשִׁיאל / עָשָׂה תוֹעֲבוֹת הָאֵל,
כִּי עַם גָּס אִיוִם / מִכָּה שָׁבַע בְּיוֹם
וְשִׁלּוֹשָׁה בְּלֵילָה.

כיוצא בכך, ראה גם להלן, טורים 222-224. וכל העניין הוא – כמצויין בביאור – ע"פ מעשה ריב"ל, נר"ב, עמ' 27: "בית ראשון [של גיהנם]... כשבאים שם יורדי גיהנם... [עו]מלך מלאך, שמו קושיאל, ומכה כל אחד בשבט של אש ומשליכם לאש, עד שמסיים את כולם... וחוזרים הרשעים לקדמתם, ונראין כאילו לא נשרפו. וחוזרין ומכין אותם ושורפין נשמתם. וכך עושים בכל יום שבע פעמים, ובלילה – שלוש". וכאן אוסיף לפרט את הנוסחאות השונות למדרש.

כנוסח מעשה ריב"ל, נר"ב, המצוטט, מופיע, בשינויים לא משמעותיים, בספר הזכרונות, ר"ע 109, וכיוצא בכך בנוסח הארמי (מעשה ריב"ל, נר"ג, עמ' רפד-רפה): "וקאים מלאכא חד ומחי לכל חד וחד בשוטי דנורא, וההוא דמחי יתהון קושיאל שמיה... בתר דמסיימין רשיעיא לממחי ולמוקד, נפקין מן נורא כאילו לא אתוקדו, ומיד חוזרים וממחא יתהון. וכן עבדין להון שבע זמנין ביומא ותלת בליליא". אך במעשה ריב"ל, נר"א, עמ' 50-51, נשתבש העניין, שנשמט שמו של המלאך המכה ונשתנה סך ההכאות: "ומלאכים עומדין מכאן במקלות שלהם, ומנטלין אותן על האש... ולאחר מכן מוציאיין את הרשעים מן האש, כאילו [לא] נשרפו ולא נגע בהם אש כלל, וחוזרין ושורפין אותם. וכן עושים להם שבע פעמים: ארבע ביום ושלוש בלילה". וכך במעשה ריב"ל, נר"ד, עמ' 283. ובמדרש כונון (בית המדרש, ב, עמ' 31) נשתבש באופן אחר, אע"פ ששימר לשם המלאך המכה. הוא מעביר את מקום הדין לבית השני שבגיהנם, וקובע, ש"הרשעים נידונים שם שני פעמים ביום".

[מז] טור 135:

ר' טרפון פִּיבֵד הוֹרוֹ / הֶלֶךְ וְגָדַל עוֹשְׁרוֹ.

לא מצאתי מקור מפורש האומר כן. כיבודו של ר' טרפון לאמו מתואר בכמה מקומות, ראה: קידושין לא רע"ב. ובירושלמי, פאה, א א: "אמו של ר' טרפון ירדה לטייל לתוך חצירה בשבת, והלך ר' טרפון והניח שתי ידיו תחת פרסותיה והיתה מהלכת עליהן עד שהגיעה למיטתה. פעם אחת חלה, ונכנסו חכמים לבקרו, אמרה להן: התפללו על טרפון בני שהוא נוהג בי כבוד יותר מדאי...". ועי' שם בהמשך. ועל עושרו של ר' טרפון, ראה מסכת כלה, א כא, עמ' 157: "אמרו עליו על ר' טרפון שהיה עשיר גדול". וכעין זה בנדרים סב ע"א, וראה: ר' יהודה בר' קלונימוס משפירא, יחסי תנאים ואמוראים, ערך 'רבי טרפון', מהדורת י"ל מימון, ירושלים תשכג, עמ' תפב-תפג. אך לא מצאתי מקור המקשר זה לזה, שבשכר הכיבוד הוא זכה לעושר.

אמנם באופן כללי נאמר, שבשכר כיבוד אב ואם זוכה לעשירות. ראה סדר אליהו רבה, פרשה כד, מהדורת מ' איש-שלום, וינה תרסא, עמ' 134: "כל המבקש ימים ושנים ועושר ונכסים וחיים בעולם הזה, וחיים ארוכים לעולם הבא שאין לו סוף, יעשה רצון אביו שבשמים ורצון אביו ואמו, שנאמר: 'כבוד את אביך ואת אמך' וגו'". גם מסתבר שזה בכלל דברי המקרא (דברים ה טז): "כִּבֹּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ... לְמַעַן יֵאָרִיכְךָ יְמֶיךָ וְלִמְעַן יֵיטֵב לָךְ עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר יְיָ אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ". והשווה תנחומא, כי תצא, א, הדורש את 'למען ייטב לך' הנאמר בשילוח הקן (דברים כב ז): "תזכה לבנות בית חדש

עיונים ובירורים

קיא

ולעשות מעקה... תזכה לכרם ולזרוע שדה... תזכה לשורים וחמורים... תזכה לבגדים נאים מן צמר ולבגדים נאים מפשתים...". ועל' משנת פאה, א א, שכיבוד אם ואם הוא בכלל ה"דברים שאדם **אוכל פירותיהן בעולם הזה** והקרן קיימת לו לעולם הבא". ודברים מפורשים מצאנו אצל הפייטן ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי (בן זמנו המבוגר של רס"ג): "כַּבֵּד תַּכְבֵּד הוֹרֶיךָ, צִיּוֹנִים לְשִׁמּוֹר, וַיִּתְּבַרְךָ זֶרַעְךָ וְקִצְרֶךָ / פְּרִי אֲדָמְתֶךָ, דִּגְגָנְךָ תִּירוֹשְׁךָ וַיִּצְהָרְךָ" (סדר דיברין 'וירד אבי כל חוזה'; ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, ע"ד, ב, ירושלים תשסד, עמ' 173, שו' 95-96). ובפיוט אחר שלו: "כַּבֵּד זוג הוֹרֶיךָ וְלֹא תִדְוָה / וְהִלְוִיתָה גוֹיִים רַבִּים וְאַתָּה לֹא תִלְוָה / עוֹשֶׁר וְכָבוֹד תִּמְצָא מֵאֲשֶׁר לָךְ אֲצֻנָּה" (רהיט 'וירד איש בנביאים'; הכהן, שם, עמ' 193, שו' 30-32).

[מח] טור 144:

אם הַזִּיד אָדָם / בִּינֵן נֶסֶךְ הַמְּאֻדָּם.

ייתכן, כי היו שהתירו לעצמם לשתות במודע ('במזיד') סתם יינם בעקבות קביעת הגאונים (שהביאה רש"י), שגוי בזמן הזה נחשב כתינוק בן יומו ('על' להלן, סעיף נב), ובצירוף ההלכה שנפסקה כדעת שמואל, שמגע תינוק בן יומו מותר אף בשתייה ('על' עבודה זרה נז ע"א-ע"ב). הוראת היתר זו נהגה בכמה מקומות בספרד (ראה: ספר המנהיג, הלכות יין נסך, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשלח, עמ' תרס; סולוביצ'יק, יינם, עמ' 108 והערה 53), ולא רחוק לומר, שגם בודדים באשכנז הקלו בכך. הדין של דעה מקילה זו נשמעים, כנראה, מתוכחתו הנמרצת של ר"י הזקן (או תלמידו): "ואל יעלה על לב אדם להתיר מגע גוי... דאפילו יבוא אליהו ובית דינו אין שומעין לו, שהרי פשט איסורו בכל ישראל... משום דהלכתא כרב באיסורין. וכל מי שאומר, מגע גוי מותר בשתייה, לא יהיה לו נין ולא נכד בנחלת ה', ופורץ גדר ישכנו נחש" (ראה: סולוביצ'יק, יינם, עמ' 107-106). ואפשר, שאף נגד מקילים אלו נאמרה ה'תשובה' לשוטה יין נסך' **במזיד** שבשני סדרי התשובה החסידיים-אשכנזיים - בזה שלפנינו ובסדר התשובה, עמ' לח.

ואגב, דברי סולוביצ'יק (יינם, עמ' 107 סביבות הערה 52 ובה) אינם מדויקים, שכן הוא אינו מתייחס לסדר התשובה שניתנה ל'**שוטה** יין נסך במזיד' הקודמת ל'תשובת השכירים' (סדר התשובה, עמ' לז-לח), ואף לא הכיר את הנאמר בשיר שלפנינו.

[מט] טור 149:

וְיִרְבֶּה לְאֵל תְּפִילָּה / צִדְקָה וּמַחִילָה.

על נתינת צדקה כהוראה כללית לבעלי תשובה, 'על' לעיל, סעיף כז. ובנוגע לחטא שלפנינו, שתיית יין נסך במזיד, ראה גם סדר התשובה, עמ' לח: "השוטה יין נסך במזיד... יתענה ארבעים יום... **ויתן צדקה**". וכנראה, שהשוטה יין נסך מחוייב בנתינת הצדקה גם מפני 'תשובת המשקל', המחייבת - בחטאים הכרוכים בממון - לתת לצדקה את מה שהרוויח ע"י החטא ('על' לעיל, סעיף כז, בסופו), שכן בשתיית יין נסך הוא חסך בהוצאותיו. אם הוא רכש את היין הפסול ישירות מהגוי, הרי ששילם עליו מחיר נמוך מזה הכשר (השווה סדר התשובה, עמ' לח: "אותם השכירים שלוקחים במזיד יין נסך ונותנים בחזקת כשר, **עבור מעט מזער ריוח**..."), ואם היין נפסל כשהיה ברשותו, הרי נאסר בהנאה ('על' עבודה זרה כט ע"ב), ואפילו לשיטה המתירה למוכרו לגוי (ראה: סולוביצ'יק, היין בימי הביניים, עמ' 140-141) עדיין הוצרך למוכרו בזול, ובין כך ובין כך נמצא כי הרוויח מעט ממון בשתייתו ליין הפסול.

מאמר א

דברי הרב ודברי התלמיד

עניינים שנחלקו בהם ה'רוקח' ורבו ר' יהודה החסיד

כבר מצעירותו ראה ה'רוקח' את ר' יהודה החסיד כרבו המובהק¹, אך עם כל זאת הוא לא חשש לסטות מדעת רבו בכמה עניינים. אחד מהם – ביטול הוידוי לפני החכם – כבר נידון במבוא (פרק א), וכאן נוסיף עניינים אחרים².

1. אייחתימת שם המחבר על יצירתו

על הוראת רבו, שאין לפייסן לחתום את שמו ביצירתו³ לא הקפיד ה'רוקח' כלל וכלל⁴. ה'רוקח'

- 1 ראה: דרשת הפסח לרוקח, מבוא, עמ' 59.
- 2 את סטיית תלמידי ר' יהודה החסיד, ביניהם ה'רוקח' עצמו, ממנהג רבם לקטרג ולבקר חריפות את נוסחי התפילה של בני צרפת ואיי הים' (אנגליה) – אינני מונה בכלל הפרטים שה'רוקח' נחלק על רבו. ראשית, אין מדובר כאן במחלוקת על עניין מעשי, מנהג הנהוג, אלא רק גישה שונה בהתבטאות ספרותית, שכן תלמידי החסיד הסכימו לנוסחי התפילה שקבע, והם רק אינם תוקפים בחיבוריהם את הנוסח השונה אלא לכל היותר הסתפקו באזהרות כלליות, שהמשנה בנוסח התפילה חוטא בנפשו. שנית, ככל הנראה תלמידי ר' יהודה החסיד לא הכירו את 'כתב הפולמוס', בו החסיד העלה את ביקורתו וקטרוגו נגד נוסח צרפת ואנגליה, שהוא כתבו לעצמו ולא הפיצו ברבים, עד שאפילו תלמידיו הקרובים לא ראוהו. ראה על כך: עמנואל, הפולמוס של חסידי אשכנז, עמ' 609-624, ובמיוחד עמ' 618-619.
- 3 ראה: ספר חסידים, מ"ו, ס' תרנב, עמ' 265; ס' תתשכח, עמ' 374; ס' תתתכ, עמ' 395; והשווה: שם, ס' תע, עמ' 133-134; ס' תשו, עמ' 184; מ' בית אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים, ירושלים תשעב, עמ' 108-109.
- 4 לעניין קרוב, קריאת שם החיבור או פתיחתו באופן הרומז לשם המחבר, אין ר' יהודה החסיד מתייחס, לא לחיוב ולא לשלילה, בעוד שה'רוקח' נהג כן באחד מחיבוריו. ראה ספר רוקח, הקדמה, עמ' א (מתוקן ע"פ דפו"ר, פאנו רסה, עם תיקונים נוספים ממני בסוגריים עגולים ומרובעים, כמקובל): וקראתי הספר הזה 'רקח' כשמי אלעזר [=308]... כל אדם צריך לרשום שמו בספרו, כמה 'תנא דבי אליהו' מתחיל 'יגדש את האדם', כי 'יגדש' כמה תנא דבי אליהו [=519]; ו'מדרש תדשא' מתחיל 'תדשא הארץ דשא', כי 'תדשא' כמה זה רבי(נו) פ[י]נחס בן יאיר [=705]. ומדרש 'בראשית רבא' מתחיל 'ואהיה אצלו אמון ואהיה שעשועים יום יום', 'ואהיה שעשועים [יום]' כמו [זה] רבינו הושעיא רבה [=879; במקור: 'הושעיה', ותקנת]. ו'פרקים דרבי אליעזר' מתחילין 'מי ימלל גבורת יהוה', כמה אליעזר בן הורקנוס [=797]. וכן 'סדר עולם' מתחיל 'מאדם ועד נח', 'מאדם' [=85] כמו יוסי [=86].

וככל הנראה, דבר זה קיבל ה'רוקח' מאביו, ר' יהודה בר' קלונימוס ממגנצא, שכן בפירוש ה'רוקח' על התורה (שבאמת אינו ל'רוקח' אלא לאחד מתלמידיו) הובא חלק מהדברים האחרונים בשם: "אמר לי מור"א [=מורי ר'] אלעזר] בשם רבינו יהודה בר' קלונימוס" (פירוש הרוקח לתורה, בראשית, עמ' פה). תודתי להרב לוי יצחק חריטן על עזרתו בהערה זו.

חתם את שמו כמעט בכל פיוטיו ושיריו, בצורות שונות: 'אלעזר' או 'אלעזר הקטן'⁵, ופעמים באופן רחב ומפורט יותר הכולל גם את שם אביו: 'אלעזר הקטן בן רבי יהודה חזק ואמץ אמן'⁶, או שהרחיב את חתימתו עד שכלל בה ארבעה דורות, גם את אבי סבו: 'אלעזר ברבי יהודה ברבי קלונימוס ברבי משה'⁷; 'אלעזר בן רבי יהודה בן רבי קלונימוס בן רבי משה חזק ואמץ'⁸.

איסורו של ר' יהודה החסיד מתייחס גם לשאר יצירות ספרותיות ולא דווקא לפיוטים ושירים, ולדעתו, אין למחבר להזכיר את שמו על ספרו: "חכמים הראשונים לא היו כותבים ספריהם בשמם, ולא היו מניחים לכתוב את שמם על ספריהם. כגון מי שחיבר 'תורת כהנים' ו'ספרי', 'מכילת' ובריתות ומדרשים ואגדות ותיקוני העולם, כגון 'מסכת סופרים', לא כתבו בספריהן 'אני פלוני בן פלוני כתבתי זה הספר', כדי שלא יהנה מן העולם הזה ויפגום שכרו לעולם הבא..." (ספר חסידים, מ"ו, סי' תתרנב, עמ' 265). אולם גם בכך לא חש התלמיד לדעת הרב, עד שאחד ממאפייני הכתיבה הניכרים של ה'רוקח' הוא הזכרת שמו בראשי חיבוריו, בחתימותיהם ובתוככי החיבורים, בדרך כלל בגוף ראשון: 'אני אלעזר' או 'אני אלעזר הקטן'⁹.

- 5 ראה: שירת הרוקח, עמ' 320.
 - 6 שירת הרוקח, עמ' 208-211. וכעין זה בפיוטים נוספים, ראה שם, עמ' 212-216, 247-249, 250-254.
 - 7 תפילה לרוקח, עמ' פא והערה 20.
 - 8 שם, עמ' פב והערה 22.
 - 9 ראה: דן, עיונים בספרות, עמ' 143. שם הובאו דוגמאות מעטות ביותר שאוסיף עליהן כהנה וכהנה בלא כל כוונה למצות את העניין.
- כבר ספרו 'סודי רזי סמוכים', הנחשב לחיבורו הראשון של ה'רוקח', פותח במילים: "סודי רזי סמוכים, סוד ירא ה', אלעזר הקטן" (סודי רזי סמוכים, עמ' א; ולכן שחיבור זה הוא פרי ביכוריו של ה'רוקח', ראה: סודי רזי סמוכים לרבינו אלעזר בן יהודה מגרמייזא, מהדורת ד"מ סיגל, ירושלים תשסא, עמ' ה). ומנהגו זה ממשך, ביתר שאת וביתר עוז, בספריו הבאים. את אחד מספריו הוא פותח במשפט: "אמנת לבבינו עדות זכר רחמינו הדר קדושת טכס ניהוג ייחודו" (שער הסוד והיחוד, עמ' א), שראשי תיבותיו מרכיבים את החתימה 'אלעזר הקטן'. גם בפירושו לתפילות הוא מזכיר פעמים רבות את שמו, בתוך הפירוש וגם בחתימתו. ראה סידור הרוקח, עמ' רכח: "אני אלעזר הקטן קבלתי תיקון תפלות..." ; שם, עמ' שכח: "ויש אומרים 'ככתוב על יד נביאך', וכן אני אלעזר הקטן עושה"; שם, עמ' שסא: "אבל אני אלעזר הקטן אומר 'ונאמר' כנגד שלש אמירות שכתבתי למעלה"; שם, עמ' שסז: "סוף דבר הכל נשמע, את האלהים ירא ואת מצוותיו שמור כי זה כל האדם. חזק אלעזר ב"ר יהודה הקטן"; שם, עמ' תקכו: "אבל אני אלעזר הקטן קיבלתי ממורי, רבנא יהודה החסיד בן רבנא שמואל הקדוש בן רבנא קלונימוס הזקן..." ; שם, עמ' תשיט: "ואני אלעזר הקטן אומר פ"ד אותיות, נגד 'ואת פרשנדתא' עד 'ויותא'..." . ובחתימתו לפירוש התפילות הוא כותב: "אני אלעזר הקטן קבלתי טעמי תפילות מאבא מרי רבינו יהודה בר' קלונימוס וממורי רבינו יהודה חסיד, אב החכמה..." (עמנואל, הפולמוס של חסידי אשכנז, עמ' 595; הקטע נשמט ממהדורת 'סידור הרוקח' הנדפסת). כיוצא בכך בחתימת פירושו לספר יצירה: "סליק ספר יצירה ופירושו... וכאשר קבלתי מאבא מארי... הוספתי בו לפרש, אני אלעזר הקטן" (פירוש ספר יצירה לרוקח, עמ' קד). והנה אזכורים נוספים המופיעים בספריו האחרים: "שאלה שאל ר' שמואל בר' קלונימוס חרון ממני אלעזר הקטן" (חכמת הנפש, עמ' מה); "כך קבלתי אני אלעזר הקטן מפי אבא מורי..." (פירוש ספר יצירה לרוקח, עמ' ז); "ואחרי כן אכתוב לך סוד המרכבה כאשר קיבלתי... אני אלעזר הקטן, וגם כאשר בינתי בספרים